

ליחסם של הגאונים והראשונים אל בעיית ה"שינויא" בתלמוד

מאת

ידידיה דינרי

מצאנו בתלמוד כי לפעמים מודגש ש"שינויא דשנינן שינויא הוא"¹, ומאידך גיסא "שינויא דלאו שינויא"². וכן נאמר: ו"אשינויי ליקו ולסמוך"³, ולפי פשוטם של דברים מתכוון התלמוד לדחות בכך את ה"שינויי"⁴. לא רק האמוראים קבעו שתירוצן מסוים הוא "שינויא דסמכא", אלא גם הגאונים והראשונים ראו עצמם מוסמכים לדחות לפעמים מן ההלכה תירוצים ואוקימתות שבתלמוד, על סמך הקביעה שאלו הם שינויים ודחיות בעלמא. במאמר זה אדון בנקודות אלו: (א) קנה-המידה לדחיית ה"שינויא" מן ההלכה — בתקופת הגאונים; (ב) שיטת בדיקתה של הסתברות ה"שינויא" בכתבי הר"ח והרי"ף; (ג) הסברו של רש"י והביקורת נגד שיטה זו; (ד) התפיסה של אוקימתא כ"שינויא", כדרך אפשרית לפרשנות דברי הראשונים.

[א]

העיון בדברי הפוסקים, הדוחים אוקימתות מסוימות מן ההלכה בנימוק שהן "שינויי", מראה על קיומן של שתי גישות: האחת מצויה בכתבי הגאונים, והשנייה מובאת במפורש מן הר"ח ואילך.

- 1 מס' פסחים יב, ב וכתובות צח, ב.
- 2 מס' שבת ג, ב ור' גם גדה כו, א.
- 3 מס' יבמות צא, ב ובבא בתרא קלה, א.
- 4 "בכל דוכתא אמרינן אנן אשינויי ניקו ונסמוך בתמיה" (הראב"ן סי' שע). אבל ר' ב"סדר תנאים ואמוראים": "כל היכא דאיכא ואנו אשינויא ניקום ונסמוך, כלומר הואיל ונשאנו ונתננו בענין זה בפרק פלוני והשבנו תשובה לחכמים בא לו שינויי, נסמוך עליהם" (סתור"א הוצ' הרב ק' כהנא, עמ' 27) וכן בפירוש השני שבדברי המיוחס לרבנו גרשום (למס' ב"ב קלה, א): "חוש לה להתיירה דנאמן, דנסמוך אשינויי".

אין ספק שהגאונים התלבטו בבעיית ההגדרה של ה"שינויא" — דלאו בר סמכא". דבר זה אנו למדים משני מקורות. בקטע של ס' הגירושין של הגאון רב שמואל בן חפני, שפרסם פרופ' ר"ש אברמסון, כתוב: "והתכוון בזה (שאמר אביי "ואשינויי ניקום וגסמוך") שלא כל פירוק הוא נכון וקיים ואולם יתקיים מזה מה שתוכיח ההוכחה על נכונותו, וכבר ייחדנו בספרנו הידוע ב(שם) המבוא אל ידיעת המשנה והתלמוד פרק על השינויי וזכרנו תיאוריהם מה נכון ומה בטל"⁵. אילו היה לפנינו אותו "פרק על השינויי" בוודאי שהיינו יודעים יותר על עמדת הגאונים בבעיית שלנו. אולם לפי שעה עלינו להסתפק בתשובה אחת גדולה מן ה"גניזה", שדנה כולה בבעיית ה"שינויא"⁶. קשה לסכם את התוכן המלא של תשובה זו, מפני שהיא חסרה בהתחלה ובאמצע, וגם במה שנשאר בה יש מלים מטושטשות ושיבושים של המעתיק. אף-על-פי-כן, העיון בתשובה זו מאפשר לנו לקבל ידיעות חשובות על גישתם של הגאונים לבעיית ה"שינויא".

הבעיה היסודית שעמדה בפני הגאון היתה: "והאי (=והאור) שינוי (ויי) תריצי ושינויי דלא תריצי", כלומר מהו קנה-המידה שעל-פיו ניתן לקבוע מהם "שינויי תריצי"⁷. דומה שבתשובה כפי שהיא לפנינו אפשר למצוא חלוקה לשלוש מסגרות, שבהן מובאים ה"שינויי": (א) כשהתלמוד שואל על אמוראים "כתנאי", והתשובה "כל חד מסליק נפשיה מפלוגואתא ואמ' אנא דאמרי אפילו לר' פל', עד כאן לא אמ' וכו'"⁸; (ב) כשהתלמוד מראה על סתירה ממקור תנאי על דברי אמורא: "ולא אפשר דקאים מימרא וקימא הוה מתניתא אלא בההוא תירוצה או שינויא או דחיתא ואי לא, מכחישין אהדאדי"⁹; (ג) כשאחד האמוראים מתלבט בבעיה מסוימת, והתלמוד מגסה למצוא את פתרון הבעיה ממשנה או ברייתא — הרי הדחייה של ההוכחה היא "שינויא"¹⁰. הגאון מדגיש, שבכל המסגרות הנ"ל נוכל לדעת אם לפנינו "שינויי תריצי" רק על-ידי פנייה לפסק ההלכה, היינו שיש לבדוק אם פסק ההלכה הוא כאותו אמורא שלשיטתו נאמר "השינויא": "וחזינן (מאן מן) הנך (א)מוראי הילכתא כותיה, ההוא דהלכתא כוותיה כל שנוי ותירוצי דחיתא ואוקמ(א)תא דאמורין על דעתיה... עבדינן כההוא פירוקא וסמכינן עליה... אבל ההוא (ד)לאו הילכתא כוותיה לא סמכינן אשינוייה"¹¹. "ומאן דא' מיל(תא) ומותיב ומשני ולא קיימא לן הילכת'

5 תרגומו של ר"ש אברמסון ב"תרביץ", שנה כו, עמ' 421.

6 נתפרסמה בתשוה"ג אסף, תש"ב, עמ' 63-66. אסף סבור, שהתשובה היא של רב שרירא גאון, וגם רב האי השתתף בכתיבתה.

7 תשוה"ג אסף, תש"ב, עמ' 63, שורה 24-25.

8 שם, שורה 7-6.

9 שם, שורה 11-13.

10 שם, עמ' 64, שורה 23-27.

11 שם, עמ' 63, שורה 9-16. הגאון מביא דוגמה ממס' יבמות י, ב. מובאת שם המחלוקת שבין ר' יוחנן ור"ל ורמינן ברייתא דקשיא לתרויהו", והתלמוד מתרץ אליבא דשניהם.

כוותיה, לא סמכינן אשינוייה" ¹². "דכל שינויא דתאלי ביעיא דלאו הילכתא בטל הוא" ¹³.

נקודה נוספת שיש לציין היא התייחסותו של הגאון אל תלותו של ה"שינויא" ביישוב קושי מסוים. אם האוקימתא אינה באה להשיב על שאלה מסוימת, אלא נאמרת באופן עצמאי ובלתי-תלוי, אין כאן "שינויא". אחת מדרכי ה"שינויא" הנפוצות היא הקביעה: "הא מני ר' פלוני היא" ¹⁴. אולם אם הקביעה, שמקור תנאי משקף דעת יחיד, מובאת בצורה עצמאית בלי לתרץ קושיה על אמורא "לא ל(ש)נויי אדעתא לאוקומי מילתיה ראשונה כי ההוא דאמרינן אלא תלמוד ערוך בפיו של ר' יוחנן אדמון (היא)" — במקרה זה אין כאן "שינויא" ויש לסמוך על קביעה זו ¹⁵.

[ב]

ראינו, שלדעת הגאון קנה-המידה לקבלת ה"שינויא" הוא פסק ההלכה. לפעמים התלמוד עצמו פוסק במפורש כאמורא זה, שלשיטתו נאמר ה"שינויא" ¹⁶, אבל כשאין פסיקתו מפורשת יש לפנות אל כללי פסק ההלכה לגבי האמוראים החולקים. אולם איננו מוצאים בדברי הגאון דיון בהסתברות של ה"שינויא" ובמידת התאמתו למקור שהוא בא לפרש. בנקודה זו נוכל לראות מפנה חשוב שחל בישיבות צפון-אפריקה. דברים מפורשים בעניין זה נאמרו על-ידי הרי"ף ¹⁷, אבל אפשר להוכיח את קיומה של השיטה החדשה כבר אצל רבנו חננאל. שיטה זו אינה מחפשת אם הלכה כאותו אמורא שלשיטתו נאמר השינויא, אלא בודקת את ה"שינויא" לגופו, אם הוא מסתבר או לאו. אם ה"שינויא" דחוק, כגון שהוא מתנגד לפשט לשון המשנה או הבריייתא — הרי מכאן הוכחה שאין הלכה כאותו אמורא, אף-על-פי שלפי כללי ההכרעה של

אבל "כיון דקימא לן כר' יוחנן (כל) תירוצה דכוותיה סמכינן עלה ותירוצה דריש לקיש לא סמכינן עליה" (שם, עמ' 64, שורה 1-3).

12 שם, עמ' 64, שורה 22-23.

13 שם, עמ' 66, שורה 4-5.

14 "והנך מתניתין דאיתנין רב הונא ורב יעקב מנהר פקוד ורב משרשיה משמיה דרבא, אע"ג דאמרינן בכל חדא וחדא, הא מני ר' מאיר היא, דחי' בעלמא הוא דדחינן כר' מאיר וליכא למסמך עלה, וכל חדא מינייהו רבנן וקיימא לטעמא והלכתא כותה" (תשו' רב האי גאון בתשובה"ג "חמדה גנוזה" סי' קלח ור' שם גס סי' סה). בתשובתנו מביא הגאון את אותה הדוגמה ממס' בבא בתרא קנז, א"ב וגם הוא סבור "דלא(ו) סמכינן אהני שינויי" (תשובה"ג אסף, תש"ב, עמ' 64, שורה 28). יש לציין שבמבוא התלמוד, המיוחס לר' שמואל הנגיד, כתוב: "וסימן השינוי הא מני ר' פלוני היא".

15 שם, עמ' 63, שורה 22-24.

16 כך למשל במס' ב"ב קנז, ב: "מאי גובה נמי דקתני חצי שבח" לדעת הגאון והו"ת-רועה תריצה" משום ששם בסוגיה נפסקה ההלכה ש"והילכתא יחלוקו" (שם, עמ' 66, שורה 6).

17 לפעמים בשם רבוואתא, ר' להלן.

ההלכה היינו צריכים לפסוק כמותו. ההלכה אינה קובעת את הסתברות ה"שינויא", אלא להיפך; על-פי הסתברות ה"שינויא" נפסקת ההלכה.

והרי דוגמאות אחדות מפירושו של רבנו חננאל לתלמוד:

(1) בתחילת מס' בבא בתרא יש מחלוקת בין לישנא קמא ללישנא בתרא, אם היוק ראייה שמיה היוק. ר' חננאל דוחה את הלישנא קמא מן ההלכה ומנמק הכרעה זו: "ולישנא קמא דאמ' היוק ראייה לאו שמ(יה) היוק, אין הלכה כמותה. אקשינן עלה ו' קושיא... כולהי שינויי דשנו לאו דסמכא גינהו(א) ודחיות הן ואין סומכין עליהם"¹⁸. הר"ח פוסק כלישנא בתרא בגלל השינויי דחיקי שבלישנא קמא¹⁹. לכאורה אפשר להעלות על הדעת, שהגורם להכרעתו של הר"ח כלישנא בתרא הוא אותו כלל ידוע, הנמצא אצל הגאונים "הלכה בכל התלמוד דכל היכא דאמרינן איכא דאמרי שבקינא לטעמא קמא"²⁰. ולא היא, משום שבמקום אחר כש"השינויי דחוקי" נמצאים בלישנא בתרא, הוא מכריע כלישנא קמא. בתחילת מס' כתובות מביא הרא"ש את דעת הר"ח דהילכתא כלישנא קמא, "דמיייתי כמה סיעתין ללישנא קמא דהו פירכא ללישנא בתרא ואע"ג דשני להו, אשינויי דחוקי לא ניקום ונסמוך"²¹. מכאן שהגורם המכריע איננו העדיפות של "לישנא בתרא" אלא ההסתברות של ה"שינויי"²².

(2) במס' שבת²³ שואל התלמוד: "מימהל היכי מהלינן" (רש"י: "שום קטן ביום השמיני דילמא נפל הוא ולא חזי למול ועושה חבורה שלא לשם מצווה"), ושם תשובתו של רב אדא בר אבהו: "מלין אותו ממה נפשך, אם חי הוא שפיר קא מהיל ואם לאו מחתך בבשר הוא". ועל תשובה זו שואל התלמוד: "ואלא הא דתניא ספק בן

18 קטע מפירושו הר"ח לב"ב שפירסם גינצבורג ב"גנוי שכטר" כרך ב, עמ' 352.
19 הרא"ש (לב"ב פ"א ס"י א) פירש כך גם דעת הר"י: "רב אלפס ז"ל הביא לישנא בתרא, דחשיב ליה עיקר משום דפריך פירכי טובא אלישנא קמא, ואע"ג דשני ליה, שינויי דחיקי גינהו". אמנם הרא"ש מוסיף שם עוד שני נימוקים לפסוק כלישנא בתרא: "ועוד דר' יוחנן ורב אשי איירו לשנויי האי לישנא בתרא, ובכל דוכתא קיי"ל דהיוק ראייה שמיה היוק". אבל הר"ח אינו מזכיר כלל שני נימוקים אלו ולדעתו אי-ההסתברות של ה"שינויי" מספיקה כדי לפסוק כלישנא בתרא.

20 תשובה"ג "קהלת שלמה" ס"י לט וכן בתשובת הגאון שפירסם גינצבורג: "הלכה רווחת היא דכל היכא דאיכא תרי לישאני, לישאנא בתרא דוקא ובלישנא בתרא סמכין" ("גאונים", כרך ב, עמ' 175) וגם הכלל של "וכל היכא דאיכא תרי לישני בחד(א) מילתא ב(ד)אורייתא עבדינן לחומרא בדרבנן עבדינן לקולא" (תנ"א הוצ' ר"ק כהנא, עמ' 25) — לא שימש בסיס לדעתו של הר"ח כפי שיוסבר להלן.

21 מובא ברא"ש למס' כתובות פרק א, ס"י ב, ובקיצור גם בתוס' דף ג, א, ד"ה "איכא".
22 ור' גם ברשב"ם למס' בב"ב, ע"ה, א ד"ה "בכדי": "ומסתברא כתירוץ אחרון, וקמא שינויא דחיקא הוא". הסיבה להעדפת הלישנא בתרא משום ש"מסתבר" לפסוק כך, בגלל ה"שינויא דחיקא" שבלישנא קמא, אבל אינו מזכיר כלל את העיקרון שהלכה כלישנא בתרא.

23 דף קלי, א.

ז', ספק בן ח' אין מחללין עליו את השבת, אמאי, נימהליה ממה נפשך וכו', ומתרה צים שם: "אמר מר בריה דרבינא אנא ור' נחומי בר זכריה תרגימנא מימהל ה"נ מהליגין ליה, לא נצרכא אלא למכשירי מילה ואליבא דר' אליעזר". ר' חננאל פוסק, שבספק בן ז' ספק בן ח' אין מלין אותו, שלא כמר בריה דרבינא ורב נחומי בר זכריה שסברו שמלין אותו, ונימוקו: "לית הילכתא הכי דשינויא הוא ואשינויא לא סמכין". הר"ח אינו מביא הוכחות ממקור אחר, שאין הלכה כמר בריה דרבינא ור' נחומי בר זכריה, אלא משום שההלכה שלהם מבוססת על הוצאת הברייתא מפשוטת הרי כאן "שינויא" ואין לסמוך עליו²⁴.

(3) במס' פסחים²⁵ למדנו, שרב חסדא סובר "הא דאמרת שינוי מקום צריך לברך, לא אמרן אלא בדברים שאין טעונין ברכה לאחריהן במקומן, אבל דברים הטעונין ברכה לאחריהן במקומן אין צריך לברך, מ"ט לקיבעא קמא הדר". ואילו רב ששת סובר: "אחד זה ואחד זה צריך לברך". אחר-כך שואלים על רב חסדא מבריתא, ורב נחמן בר יצחק מתרץ את הברייתא אליבא דרב חסדא. לפי כללי הפסק היינו צריכים לפסוק כרב חסדא, משום שספק ברכות להקל²⁶, ואם כן מדוע פסק הר"ח כרב ששת²⁷? אבל באמת הר"ח מנמק את הכרעתו: "כיון דסלקא לדרב חסדא בקשיא, אע"ג דמוקמי לה (ר"נ בר יצחק) כר' יהודה, שינויא הוא ולא סמכין עלה אלא עבדינן כרב ששת"²⁸. לדבריו אלו של הר"ח התכוון, כנראה, הרי"ף כשכתב: "וקאמרי רבואתא הלכתא כרב ששת דתניא כוותיה ואע"ג דשני רב נחמן בר יצחק לא סמכין אשינויא"²⁹.

24 ובאמת כבר העיר הרמב"ן על החידוש שבדברי הר"ח: "כיון דגמרא סליק דמהליגין ליה ממ"נ, היכי יכלי לדחוי' סוגיא בלא טעמא" (חידושי הרמב"ן למס' שבת קלה, ב).

25 דף קא, ב.

26 כפי שמשמע מברכות כא, א.

27 כעין מה ששאל הב"ח על ה"בית יוסף": "הלא ספק ברכות להקל וכיון דרשב"ם ור"י והרא"ש והשולחן אר"י את מימיהם כולם פסקו כרב חסדא" מדוע פסק ב"שלחן ערוך" "כהרי"ף והרמב"ם ודעימיה דהלכה כרב ששת" (ב"ח לטור או"ח סי' קעח, ד"ה ומ"ש).

הכלל המובא בתוספות, שהילכתא כרב ששת כשחולק עם רב חסדא (תוס' לעירובין מ, א ד"ה "אדעתא" ולע"ז עב, ב ד"ה "אמר"), הוא כלל מאוחר. כלל זה אינו מצוי בכתבי הגאונים, וכנראה לא היה ידוע לר' חננאל, ואף בדברי הראשונים הדנים בסוגיה זו לא נזכר כלל.

28 ר' חננאל לפסחים קב, א. לפנינו שם בהמשך הסוגיה "תניא כוותיה דרב חסדא חברים שהיו מסובין וכו'", אבל לפני הר"ח לא היה "כוותיה דרב חסדא". הוא מעתיק את הברייתא כלשונה: "תניא חברים שהיו מסובין לשתות יין ועקרו רגליהן וכו'", בלי תוספת פירוש, כנראה כדי להודיע את הנוסח הנכון ולדחות את הגירסה שלנו "כוותיה דרב חסדא", ואולי כוונתו לדחות גירסה אחרת שהיתה ידועה בצפון-אפריקה: "הרא"ש מביא בשם מגילת סתרים דרבנו נסים נוסח: "תניא כוותיה דר' יוחנן". מכל מקום, בברייתא זו לא מצא הר"ח הכרעה אם לפסוק כרב חסדא או כרב ששת.

29 הרי"ף לפסחים, פרק י בדפ' ווילנא דף כ, ב.

(4) במס' עירובין³⁰ יש מחלוקת לעניין השמעת קול בשבת. לדעת רבה, לא אסרו אלא קול של שיר, ולדעת עולא כל קול אסור. ובתוספות שם: "פר"ח דהלכתא כעולא דאפילו קול שאינו של שיר אסור, אע"ג דשני רבה כל הני תיובתא דאקשי ליה, אשינויי לא סמכינן"³¹. בתוספות מצטטים גם את הרי"ף ור' יהודה אלברצלונז, שפסקו כרבה בגלל שני נימוקים: "דרב אחא בר יעקב מתרץ אליביה (דרבה)", ועוד: "וקאי אמימר נמי כוותיה דשרי למימלא בגילגולא במחוזא". לנימוק האחרון יש משקל רב. העיקרון שיש לפסוק כמי שעשה מעשה, הוא כלל חשוב שהתלמוד עצמו מביא אותו כמה פעמים³², וכפי שהדגיש זאת המאירי כאן: "וכן נראה (כדעת הרמב"ם הפוסק כרבה) שהרי בכל מקום אמרו מעשה רב"³³. ובכל זאת הר"ח פוסק כעולא, משום שפשוטם של המקורות שהובאו בסוגיא מוכיחים כמותו, ואילו התיירו- צים הם "שינויי" שאין לסמוך עליהם³⁴.

(5) אם האוקימתא כשלעצמה נראית לר"ח כ"שינויא דחיקא", גם "תלמוד ערוך" אינו הופך אותה ל"שינויא בר סמכא". וכאן חולק הר"ח על דעת הגאונים. הגאון³⁵ מביא כדוגמה לשינויא "דאית סיעתא מן אנפא אחר(נא) דסמכינן עליה" את הגמרא במס' שבועות³⁶: "אלא תלמוד ערוך בפיו של ר' יוחנן אדמון (היא)". כנגד זה כותב הר"ח: "והא דדחי ר' חייא (בר אבא) ואמר תלמוד ערוך בפיו של ר' יוחנן, ר' חייא הוא דאמר הכי להעמיד דבריו ולא סמכינן עליה דכל כי האי גונא שינויא הוא"³⁷. מצאנו אצל הר"ח שימוש בשיטה של בדיקת ההסתברות של ה"שינויא", ובמיוחד בחינת התאמתו למקור שאותו הוא בא לפרש. הגדרה מפורשת, המאשרת גישה זו אל בעית ה"שינויא", אנו מוצאים אצל הרי"ף באחת מתשובותיו³⁸. בתשובה זו

30 דף קד, א.

31 תוס' למס' עירובין קד, א, ד"ה "הכי גריס".

32 ר' מס' שבת כא, א וש"ב.

33 המאירי למס' עירובין, עמ' תטז.

34 יש לציין שהרי"ף (לעירובין פרק י, דפ' ווילנא, דף לה, ב) כותב: "וחזינו למקצת רבואתא דסבירא להו כעולא וסמכי אגמרא דבני מערבא". הרי"ף דוחה הסתמכות זו על הירושלמי, "דכיון דסוגיין דגמרא דילן להיתרא לא איכפת לן במאי דאסרי בגמרא דבני מערבא דעל גמרא דילן סמכינן דבתרא הוא וכו'". ושם התכוון הרי"ף ב"מקצת רבואתא" לר"ח, ואם כן לכאורה הסיבה לראיית התירוצים בסוגיה כ"שינויי" היא הכרעת ההלכה כעולא, בהסתמך על הירושלמי. אולם אין זה מתקבל על הדעת, שהרי דרכו של הר"ח להוכיח את הירושלמי בכל מקום שהוא מסתמך עליו, ואילו בסוגייתנו אינו מזכירו כלל.

35 בתשוה"ג אסף, תש"ב, עמ' 63, שורה 24-20.

36 דף מ, ב.

37 הר"ח למס' שבועות מ, ב. — לדעת הר"ח אפשר להסיק גם מהקשר העניינים שבו מובאים התירוצים, אם לפנינו "שינויא דלא סמכא": "וכתב ר"ח דהא שינויא הוא, דהא הכא דהוא עיקר הגיטין לא דחו להא דשמואל בהא" (ליקוטי פירוש הר"ח באוצה"ג לגיטין, עמ' 18).

38 נתפרסמה בתרגום עברי בתשוה"ג הרכבי, עמ' 298-299.

מצטט הרי"ף את השיטה שיש להכריע בשאלת ה"שינויא" רק על-פי כללי הפסק, וחולק עליה. הנושא הנדון בתשובה הוא: גט שהושלש, הבעל אומר לפקדון והשליש אומר לגירושין: "רב הונא אמר בעל נאמן, ורב חסדא אמר שלישי נאמן"³⁹. והרי"ף כותב על כך: "וכבר חשבתי מקודם שהלכה כרב הונא משום שהוא רביה דרב חסדא"⁴⁰ עד שחזרתי לעיין בשכלי ומצאתי כי העיון האמיתי ירחיק זה". הוא מצטט גם: "וכבר ראינו דברי האומר שהלכה כרב הונא ואמר שפירוק רב חסדא מי נפיק גיטא מתותי ידיה דניהמניה הוא שינויא בעלמא"⁴¹. אולם לדעת הרי"ף "הוא בהפך שפירוק רב הונא הוא שינויא ודחותא בעלמא ופירוק רב חסדא הוא פירוקא דסמאכא", והוא ממשיך ובודק את התירוצים שבסוגיא על-פי התאמתם למקור שהם באים לפרש. התירוצים הראשון על דברי רב הונא "שאני ממון דאיתיהיב למחילה, זה הפירוק, בחי, הוא על צד האפשר", אבל אחר כך הקשו עליו: "והתניא וכן לגיטין ודחה זה באמרו גיטי ממון. ובאמת זהו שינויא, כי הוצאת הדברים (מהכונה) המפורסמת הגלויה אל הבלתי מפורסם הוא שינויא ודחיה בעלמא". לדעת הרי"ף, התירוצים אליבא דרב הונא הוא "שינויא", משום שהוא מוציא את דברי הברייתא ממשמעותה "המפורסמת והגלויה", אף-על-פי שכללי הפסק יש לפסוק כרב הונא. בשיטה זו הלך הרי"ף בספר ההלכות שלו במקומות שונים. במחלוקת שבין שמואל ורב אדא בר אהבה כותב הרי"ף: "ומסתברא כדא פריש רב אדא בר אהבה, דדיקא מתניתין כוותיה, ואע"ג דפריק שמואל, שינויא בעלמא הוא ולא סמכי-נן אשינויא"⁴². וגם כאן, לפי כללי הפסק, שמואל ורב אדא בר אהבה — הלכה כשמואל⁴³.

והנה בהתאם להנחתתי, שבתקופת הגאונים — לפני הרי"ף והרי"ף — התבססה הערכת ה"שינויא" על כללי הפסק בין האמוראים החולקים, חיפשתי שמא נוכל למצוא את דעת אחד הגאונים בקשר ל"שינויא" זה אליבא דשמואל. ובאמת מצאתי בתשובת

39 מס' גיטין סד, א.

40 "אין הלכה כתלמיד במקום הרב" ("סדר תנאים ואמוראים", הוצ' ר"ק כהנא, עמ' 17), וכבר כתבו הגאונים שכלל זה כוחו יפה עד אביי ורבא (רא"ש למס' כתובות פרק ז, סי' יג). ולגבי רב הונא ורב חסדא גם מפורש בסתו"א, שהלכה כרב הונא (סתו"א, עמ' 22).

41 שיטה זו מתאימה לדעת הגאונים, שנכונותו של ה"שינויא" נקבעת על-פי כללי הפסק, וכאן לפי הכללים האלו יש לפסוק כרב הונא.

42 הרי"ף לגיטין פרק ח בדפ' ווילנא, דף מב, ב.

43 ר' ב"טקסטנים חדשים מסדר תנאים ואמוראים" שפורסמו על-ידי ר"א מרקס בס' היוכל לר' ישראל לוי, החלק העברי עמ' 165. ואף-על-פי שר"ק כהנא במבואו להוצאתו של סתו"א, עמ' 37, סבור שהטקסט הנ"ל הוא עיבוד מאוחר של סתו"א, הרי לגבי פיסקה זו ש"שמואל ורב אדא בר אהבה — הלכה כשמואל" הדברים מתאשרים מכל מקום לגבי תקופת הגאונים מתוך תשובת הגאון להלן.

גאון שפירסם גינצבורג⁴⁴, שסומך על ה"שינויא", משום שלפי כללי הפסק יש להכריע כשמואל: "קשיא הא מתנן לשמואל ומפרקין אליבא דשמואל זכות הראויה לשני, וקם ליה שמואל במילתיה ולא איתתב, ושמואל ורב אדא בר אהבה הלכה כשמואל"⁴⁵.

אחד הכללים המקובלים אצל הפוסקים מתקופת הגאונים הוא, שיש לפסוק כאמורא זה, שהסוגיא מקשה ומתרצת לשיטתו⁴⁶. אולם פעמים שהתירוח הנמצא בסוגיא הוא בבחינת "שינויא בעלמא", ומתעוררת השאלה מה יש להעדיף? גם במקרה זה שהמשא-ומתן בסוגיא הוא אליבא דאחד האמוראים, רואה הר"ף כ"שינויא בעל-מא" — תירוח שאינו מתיישב עם פשט לשון המשנה: "הא שמעתא פסקו בה קמאי הלכתא כרב אסי ואמרי אע"ג דאקשינן ליה לרב הונא מהא דתנן מהיכן הוא מתחיל וכו' ופריק בגמרא וכו' ההוא פירוקא שינויא בעלמא הוא ולא סמכינן אשינויא ולא מפקינן מתניתא מפשטה"⁴⁷.

[ג]

גם רש"י סבור, שכללי הפסק אינם תמיד קנה-מידה לקבלת ה"שינויא" או דחיתו. בהלכה אחת מתחום איסור והיתר, דעתו של רש"י היא, שאין הלכה כרב, מפני שה"שינויא" אליביה מתנגד לפשוטה של המשנה הנדונה, אף-על-פי שהלכה כרב

44 ב"גאוניקה" כרך ב, עמ' 101.
45 ור' גם בר"ף לכתובות פרק י, בדפ' ווילנא, דף נב, ב: "ואע"ג דאוקמה רבה וכו' שינויא הוא ולא סמכינן אשינויא".

46 "ודבר ידוע הוא שאין מקשין ומפרקין אלא על דבר שהוא עקר" (משפטי שבועות לרב האי גאון, דפ' וויניציה, דף ח ע"א, מובא באוצה"ג לגיטין, עמ' 23) "מדקא שבקי לטעמיה דשמואל וקא הוו כטעמיה דרב ש"מ הלכה כרב" (תשוה"ג קהלת שלמה, סי' לט), וכן מוצאים אנו בר"ף למס' כתובות פרק י (דפ' ווילנא, דף כח ע"ב): "מדקא מקשו רבנן ומפרקי אליבא דריב"ב ש"מ דהלכתא כותיה".

47 הר"ף למס' ברכות פרק ה, דפ' ווילנא, דף כד ע"א. לרש"י שם בגמרא (בדף לד, א) גירסה אחרת, שהקושיה גם על רב אסי (ר' במסורת הש"ס, שם). אבל לפני הר"ף כמו לפנינו, שהקושיה רק על רב הונא. כיוצא בזה בר"ף למס' ב"מ (פרק ג, דפ' ווילנא, דף כ ע"א): "ואע"ג דאקשינן עליה דאביי ופריק התא שינויא בעלמא תא ולא סמכינן עליה".

ולדעה זו, שהשו"ט אינו מוכיח תמיד על נכונות ה"שינויא", הסכים גם הרמב"ן, א"כ מטעם אחר. באחד מכללי התלמוד של הרמב"ן, שאסף וערך פרופ' אברמסון בספרו "כללי התלמוד בדברי הרמב"ן" (עמ' 88, כלל 73) כתוב: "אבל בכה"ג אדרבה שינויא הוא ואשינויא לא סמכינן, מיהו היכא דחוינן להו לבתראי דשקלו וטרו טובא ומתרצי אליבא דחד, יש מקומות שסמכו הגאונים עליהם כפי מה שהסוגיא מוכחת לפי שיקול הדעת". לדעת הרמב"ן, לפעמים ("יש מקומות") סמכו על ההוכחה מן השו"ט, ואז התירוצים בסוגיה אינם "שינויי בעלמא" — אבל לא תמיד. לבעיית ה"שינויא" כשלעצמה, גישתו של הרמב"ן אחרת מזו של הר"ף. דעתו כדעת הגאונים, שהגורם המכריע לקבלת ה"שינויא" כללי הפסק המקובלים, כפי שהוא כותב שם: "ובלבד שלא לדחות כלל המסור בידינו" (כגון שמואל ור' יוחנן הלכה כר' יוחנן).

באיסורי⁴⁸. בדבריו הקצרים של רש"י נוכל למצוא הסבר לשיטה זו: כללי הפסק באו כדי להכריע בין פסקי האמוראים החולקים, אך לא לקיים פירושיהם למשנה: "רב הונא ס"ל כרב רביה דאסר בהעלמה⁴⁹ ולא קיי"ל כוותיה בהא אלא אמתניתין סמכינן וכו' ואע"ג דשנינהו בעומד ורואהו, שינויי דחיקי נינהו. וכי קיי"ל כרב באיסורי, גבי פלוגתא דשמואל הוא דאמרינן, אבל גבי מתניתין לא"⁵⁰.

לגישה זו, שבדיקת ההסתברות של ה"שינויא" אינה תלויה בכללי הפסק, יש השלכה גם על שאלות אחרות. למשל, על השאלה אם יש לקיים סברה שנאמרה בתלמוד לאחד החולקים, גם לפי השני, אם סברה זו אינה נוגעת בעצם המחלוקת שלהם. המאירי מביא דעת גדולי הרבנים⁵¹, שאם שחט רוב הסימנין כתקנן וגמר מעוטן בחלדה השחיטה אינה כשרה. אף-על-פי שמן התירוצ' שתירצו בתלמוד⁵², אליבא דרב לא משתמע כך. מאחר שאין הלכה כרב, אותו תירוצ' "שינויא הוא ולא סמכינן עליה". המאירי מתנגד לדעה זו בחריפות: "וחוץ מכבודם אין זה כלום, דמכל מקום מדחד מינייהו נשמע לחבריה"⁵³. דברי המאירי מסתברים ומובנים יותר על-פי אותה גישה, הרואה את שאלת תוקף השינויא כבלתי-תלויה בכללי פסק ההלכה⁵⁴.

השיטה של בדיקת הסתברות ה"שינויא", בלי להסתמך על כללי הפסק — עוררה גם התנגדות. בעיקר מצאנו את הרא"ש והרמב"ן תמהים בכמה מקומות על הר"ח והרי"ף, שהפריזו לדעתם להשתמש במידה זו. כך, למשל, כותב הרא"ש: "ולא ידענא למה כתב רב אלפס לא סמכינן אשינויא דרב נחמן בר יצחק, אין שינויא מבורר בגמרא יותר מזה"⁵⁵. וכן כותב הרמב"ן על הרי"ף: "אלו מן הדברים המתמיהין שאמר דכולהו טעמי דאתמרו בגמרא לא סמכינן עליהו, ואי אטעמיה דאתמור בגמרא לא סמכי", אטעמא דמאן קא סמכי"⁵⁶.

יש להעיר עוד, כי הראשונים שנקטו בשיטה של בדיקת הסתברות ה"שינויא" לא פסלו את שיטת ההכרעה על-פי כללי פסק ההלכה. הם לא ראו סתירה בין השיטות, ולפעמים השתמשו בשיטה זו ולפעמים באחרת. כך, למשל, נוקט גם הרי"ף לפעמים

48 מס' בכורות מט, ב.

49 כל' בשר שנתעלם מן העין.

50 רש"י לחולין צה, ב, ד"ה "רב הונא".

51 היינו רש"י לחולין ל, ב, ד"ה "תיקן".

52 במס' חולין כט, א. 53 המאירי לחולין, הוצ' מסורה, ג"י תש"נ, עמ' 107.

54 רש"י אינו סותר את עצמו בכך, על-ידי שהוא נוקט לפעמים בשיטה של הכרעה על-פי כללי הפסק ולפעמים בשיטה של בדיקת ההסתברות של ה"שינויא" (כפי שראינו למעלה). זו היתה דרכם של כמה מן "הראשונים", והרי"ף בכללם, וכפי שנראה להלן לא ראו סתירה בשימוש בשתי השיטות. 55 רא"ש לפסחים פרק י, ס"ו ו.

56 מלחמת ה' ליבמות פרק ה, דפ' ווילנא, דף יח ע"א. בחידושי לב"ב (דף ע, א, ד"ה "או") כותב הרמב"ן: "והקשה ר"ח ז"ל מהא דאמרינן בשבועות וכו' ופריק דההיא דחיה בעלמא היא וכו' ותמה על עצמך פה קדושים ז"ל איך יאמר דבר זה, שהרי הסוגיא לפניך פשוטה וכו'". ור' גם חידושי הרמב"ן לשבת קלה, ב, ד"ה "ולענין פסקא".

בשיטה של דחיית אוקימתא על-פי כללי הפסק: "ואע"ג דאוקמה שמואל להא מתני-תא כששמע בו שמת, ההוא שינויא בעלמא הוא, דהא לית הלכתא כותיה"⁵⁷. ומצאנו גם את הר"ח משתמש במקום אחד בשתי השיטות יחד. הוא מנמק את הכרעתו בכך, שלדעת אחד החולקים נאלצים לתרץ את הברייתא ב"שינויא", אבל מוסיף: "ותוב רב נחמן קאי כותיה"⁵⁸.

[ד]

לבסוף מבקש אני להעמיד שאלה זו: פעמים שאנו רואים ש"הראשונים" כאילו מתעלמים מתירושים ואוקימתות שבתלמוד, בלי שנוכל למצוא לכך הסבר מתקבל על הדעת. אפשר שאותם התירושים נראו להם כ"שינויי בעלמא" ולכן לא התחשבו בהם, וזאת גם במקום שהם אינם מזכירים את הנימוק של "שינויא"⁵⁹. להנחה זו מצאתי סיוע בדברי הרמב"ן, במס' יבמות⁶⁰, לעניין "ספק ובני יבם שבאו לחלוק בנכסי יבם לבתר דפלג יבם בנכסי מיתנא", ר' אבא בשם רב סבור "קם דינא" ור' ירמיה אמר "הדר דינא", ובהמשך הסוגיא, שם: "לימא ר' אבא דאמר כרבנן ור' ירמיה דאמר כאדמון וכו' ור' ירמיה א"ל אנא דאמרי אפי' לרבנן וכו'". הרי"ף כותב על זה: "ופסקו רבואתא הלכתא כר' אבא משום דקים ליה כרבנן דפליגי עליה דאדמון"⁶¹. הרמב"ן, המגן הגדול של הרי"ף, נאלץ גם הוא לשאול שם: "אבל חוכך אני בזה בראייתו של רבינו הגדול ז"ל דלא חזינא בגמרא דקם ליה אוקמתא דרבי אבא דאמר קם דינא כרבנן, דהא שנינו, ובדוכתי טובא סמכי' אשינויי בכי האי גוונא"⁶². אולם בס' "הזכות" משתדל הרמב"ן ליישב את התמיהה על-ידי ההנחה של "שינויא": "ואפשר שסברו הראשונים דכיון דמילתא שקולה היא בפלוגתא דר' אבא ור' ירמיה אזלינן בתר פשטה דר' אבא כרבנן ור' ירמיה כאדמון ואשינויי דאנא דאמרי לא סמכינן". הרי שהרמב"ן נכון לפרש (בדרך "אפשר") את סיבת ההתעלמות מן התירוץ שבתלמוד, על-ידי הרי"ף, בהנחה של "שינויא דלאו בר סמכא", אף-על-פי שנימוק זה לא נזכר כלל ברי"ף.

57 הרי"ף לכתובות פרק יג דפ' ווילנא, דף סג ע"א (ור' שם ב"קרבן נתנאל" על הרא"ש פרק יג, סי' ד, אות ו), וכן ברי"ף ליבמות סוף פרק ה, דפ' ווילנא, דף יח, א.
58 ר"ח לקידושין ט, ב (באוצה"ג לקידושין חלק ב, עמ' 13) ור' גם ברי"ף לקידושין פרק א, דפ' ווילנא, דף ה ע"ב.

59 ר' למשל בהגהות ר' אפרים לרי"ף ב"ק דפ' ווילנא, דף יב ע"ב. ר' אפרים פוסק כרב יהודה משום ש"דיקא מתני' אליבא דסוגין כוותיה". אולם בסוגיא בב"ק כח, א נמצאת דחיית הדיוקא של ר' וביד משמיה רבא. ר' אפרים אינו מתחשב בדחייה זו, כנראה משום שראה בה "שינויא בעלמא", בשל אי-התאמתה לפשט לשון המשנה. ר' מה שכתבתי בשנתון "דיני ישראל", כרך ד, עמ' 93.

60 לו, ב. 61 הרי"ף ליבמות פרק ד בדפ' ווילנא, דף יא ע"ב.

62 מובא ב"כללי התלמוד בדברי הרמב"ן" של פרופ' אברמסון, עמ' 88, כלל 74. ואין צריך לומר, שהר"ה והראב"ד מקשים שם על דברי הרי"ף.